

ČEŠTÍ VYSTĚHOVALCI DRUHÉ POLOVINY 19. STOLETÍ A TECHNICKÝ POKROK V ZAHRANIČÍ

Jiří Kořálka

S výjimkou první reemigrační vlny bezprostředně po vzniku Československé republiky roku 1918^{1/} převažoval v celé kapitalistické epoše vývoje českých zemí vždy rozsah vystěhovalectví nad přistěhovalectvím. Statistiky, které porovnávaly rozdíl mezi počty narozených a zemřelých osob se skutečně přítomným obyvatelstvem podle sčítání lidu v desetiletých intervalech^{2/}, konstatovaly, že české země ztratily vystěhováním asi 54 tisíc osob v desetiletí 1841-1850, více než 177 tisíc v šedesátých letech 19. století a 251 tisíc v letech osmdesátých; po dočasném poklesu vystěhovateckého proudu v posledním desetiletí 19. století stoupla ztráta obyvatelstva vystěhovalectvím znovu na více než 282 tisíc osob v desetiletí 1901-1910. V průběhu druhé poloviny 19. století připadala podle soudobých odhadů^{3/} asi jedna polovina z tohoto počtu na stěhování z Čech a Moravy do jiných zemí habsburské monarchie, především do Vídně^{4/}, a druhá polovina na vystěhovalectví do ciziny, ve zdrcující většině do Spojených států amerických.^{5/} Během deseti až patnácti let před rokem 1914 se značně zvýšilo kontinentální vystěhovalectví do Německa, v podstatě na úkor stěhování do Vídně, kdežto české vystěhovalectví do USA si udrželo svou dřívější úroveň.^{6/} Vystěhovalcká otázka se v období kapitalistických vztahů stala jedním z nejchoulostivějších sociálních problémů českých zemí a české národní společnosti.^{7/}

Lze říci, že ekonomický a populační vývoj českých zemí od konce 18. století^{8/} sledoval s menším opožděním v podstatě vývojový model západní a severní Evropy, následovaný teprve po několika desetiletích východními oblastmi tehdejší habsburské monarchie. Ve vzájemné závislosti hospodářského a populačního růstu se v českých zemích udržovala vysoká míra přirozeného přírůstku obyvatelstva v období počátků a rozmachu průmyslové revoluce; až do roku 1827, v první polovině čtyřicátých let a téměř po celá padesátá léta 19. století přesahoval tento přirozený přírůstek často podstatně 12 promile.^{9/} Od posledních desetiletí 19. století se však v českých zemích projevoval pokles porod-

nosti a jejich míra reprodukce obyvatelstva, bez ohledu na nižší úmrtnost, nebyla již tak vysoká jako v soudobé východní a jihovýchodní Evropě. Hlavně v neprůmyslových zemědělských oblastech se tíživě projevovalo relativní přelidnění, které bylo v první řadě problémem sociálně-ekonomickým, nikoli demografickým.^{10/} Ani rozmach průmyslové výroby v Praze, Brně a jejich předměstích, v pohraničním pásmu severních Čech a Moravy i v nově vzniklých průmyslových oblastech /Kladensko, Plzeňsko, Ostravsko/ nestačil pohlcovat veškerý přírůstek pracovních sil. Neustále obnovovaná rezervní armáda nezaměstnaných se v zemědělských oblastech projevovala hlavně ve své skryté, ještě tíživější podobě a vytvářela hlavní zdroj hromadného vystěhovalectví z českých zemí.

Při studiu dlouhodobých příčin vystěhovalectví ovšem nelze opomenout důležité faktory mimoekonomického rázu. Obecně platí, že většinu vystěhovalců z českých zemí do zámoří netvořili lidé nejchudší a nejvíce zbídačení, nýbrž ti, kteří ztratili vyhlídky na hospodářské a společenské uplatnění ve svém domově, ale měli ještě dostatek tělesných i duševních sil k tomu, aby začali nový život ve zcela odlišném prostředí. Zkoumání materiálních a sociálních podmínek několika skupin českých vystěhovalců do Ameriky v padesátých letech 19. století ukazuje, že většina z nich opouštěla své domovy těsně předtím, než by se jejich životní úroveň podstatně zhoršila, nebo na samém počátku tohoto zhoršení.^{11/} Přistěhovalci, než byli vpuštěni na území Spojených států amerických, museli se vykázat určitou minimální částkou peněz; na počátku 20. století přinášeli čeští přistěhovalci do Ameriky s sebou více peněz než příslušníci většiny jiných národností, například roku 1902 byl jejich průměr více než 23 dolarů na osobu ve srovnání s necelými patnácti dolary jako průměrem všech přistěhovalců.^{12/} Znamenalo to, že museli často pod cenou prodat téměř všechnu majetek doma, aby získali prostředky potřebné na cestu do zámoří v přeplněných vystěhovaleckých lodích.^{13/} Od šedesátých let 19. století byla v narůstajícím rozsahu uplatňována nová metoda, podle Karla Marxe objevená "irským géniem":^{14/} to znamená, že čeští přistěhovalci, podobně jako předtím irští, posílali svým příbuzným a známým ve staré vlasti peníze nebo lodní jízdenky, aby umožnili jejich vystěhování.

Nelze rovněž vyloučit působení davové psychózy, vyvolávané příliš kladným líčením zkušeností českých přistěhovalců do zámoří. Zprávy místních rakouských úřadů, které zkoumaly příčiny touhy některých skupin obyvatelstva po vystěhování /říkaly jim "Auswanderungslustige"/, uváděly vliv dopisů od příbuzných a známých v Americe jako jeden z hlavních důvodů, často jako základní příčinu hromadného českého vystě-

hovalectví do USA.^{15/} Žádné zakazy, varování ani doporučení z úředních míst, poukazující na špatné zkušenosti některých vystěhovalců, nemohly této psychóze úspěšně čelit, v neposlední řadě pro tradiční nedůvěru českých lidových vrstev k úřadům. Ve srovnání s vlivem dobře se uplatnivších přistěhovalců byla agitace vystěhovaleckých firem a jejich agentů, účinná v padesátých letech^{16/}, velice přeceňována v publicistice a politických debatách pozdějších desetiletí, zejména pokud se týkalo českých zemí.^{17/} Kdokoli se blíže seznámil s osudy a názory rodin vystěhovalců, dospěl pravidelně k závěru, že pověstní vystěhovaletčí agenti nebyli tak všemocní, jak se někdy předpokládalo. Například úřední průzkum v okresech nejvyššího vystěhovalectví v Čechách roku 1881 zjistil, že jen v malém zlomku /nanejvýš v 10%/ bylo vystěhování zprostředkováno agenty sídlícími v Čechách.^{18/}

Okolnosti a události politického rázu ovlivnily hromadné vystěhovalectví z českých zemí až do roku 1938 jen v malém počtu případů. Emigrace českých politických radikálů do Ameriky po politické porážce revoluce z let 1848-1849 byla mnohem méně početná než z Německa.^{19/} Několik desítek aktivních účastníků odborového a politického dělnického hnutí v Čechách se vystěhovalo do zámoří po neúspěšné stávce^{20/} nebo v důsledku policejního a soudního pronásledování socialistů.^{21/} Nebylo náhodné, že jediná česká sekce Mezinárodního dělnického sdružení, známého pod názvem I. internacionála, vznikla roku 1870 v New Yorku^{22/} a že v témže městě byl roku 1882 vydán první český překlad Marxova a Engelsova Manifestu komunistické strany.^{23/} Dodatečnou politickou pobídkou pro některé radikálně smýšlející české vystěhovalce k tomu, aby opustili rodnou zemi, byla latentní nespokojenost s nerovnoprávným postavením českého národa v habsburské monarchii i s opatrnou politikou vůdčích českých poslanců od konce sedmdesátých let 19. století. Především to bylo závažné pro mnoho mladých mužů, kteří se vystěhováním chtěli vyhnout odvodní a vojenské povinnosti v rakouské armádě. Sociálně ekonomické příčiny hromadného českého vystěhovalectví byly ovšem prvořadě a rozhodující.

Je to možné ještě lépe postihnout při konkrétním sledování příčin vystěhovalectví z jižních a jihozápadních Čech, které byly v celém období od padesátých let 19. století až do druhé světové války územím nejrozsáhlejšího vystěhovalectví v měřítku celých českých zemí.^{24/} Tato oblast nejvyššího vystěhovalectví nebyla totožná s územím nejvyšší bídy, s níž se setkáváme v první řadě v hustě zalidněných oblastech upadající rozptýlené manufaktury /domácké výroby/ v horských pásmech severozápadních a severovýchodních Čech, v Krušnohoří a Podkrkonoší, kde rodiny rukodělných tkalců po polovině 19. století živořily na pokraji hladomoru a nemohly vůbec pomýšlet na to, že by sehnaly peníze na úhra-

du dopravních nákladů do zámoří.^{25/} Jihočeští vystěhovalci byli podstatně zdravější a lépe živení. Okresy nejrozsáhlejšího vystěhovalectví v jižních a jihozápadních Čechách neměly větší průmysl /95% živnostenských závodů v této oblasti zaměstnávalo méně než pět osob/ nebo byly úplně bez průmyslu. Geografické a klimatické podmínky byly nepříznivé pro intenzivní rozvoj zemědělství. Pozemková držba byla většinou rozdělena mezi rozlehlá panství aristokratických velkostatkářů a drobná rolnická hospodářství, která už nemohla být dále tříštěna. Zemědělští dělníci bez vlastní půdy byli většinou závislí na sezónních pracích. Opožděné budování železnic jen výjimečně přispívalo k hospodářskému rozvoji některých středisek, jinak naopak usnadňovalo vystěhovalectví. Ve většině případů se z jižních a jihozápadních Čech vystěhovaly úplné a rozvětvené rodiny, včetně starých prarodičů, kteří se nemohli uživit bez podpory svých dospělých dětí.^{26/}

Výzkum dlouhodobých příčin vystěhovalectví by měl zahrnovat důkladnější rozbor vzájemné souvislosti vystěhovaleckých vln a konkrétních fází ekonomického vývoje, zejména postupu industrializace a intenzifikace zemědělství. Zpravidla postihovalo rozsáhlé vystěhovalectví takové oblasti, které zůstávaly stranou industrializačního a intenzifikačního procesu a naopak byly tímto procesem zbavovány své dřívější ekonomické základny. Odlišení postupných vystěhovaleckých vln ze západní, severní a střední Evropy na jedné straně, z jižní a východní Evropy na straně druhé naznačuje, že zmíněná vzájemná souvislost a závislost zřejmě existovala. Jistě nelze pokládat za náhodu, že podíl českých zemí na vystěhovalectví z habsburské monarchie nebyl v letech 1853-1871 nikdy menší než 75%, zatímco vystěhovalectví z Uher v té době bylo téměř zanedbatelné. Tento podíl českých zemí se však od osmdesátých let 19. století podstatně snižoval, po roce 1895 jen jednou přesáhl 7% a od přelomu 19. a 20. století většinou nedosahoval ani 5% z celkového vystěhovalectví z Rakousko-Uherska do Ameriky.^{27/} Podobný nesoulad se projevoval v Československé republice mezi dvěma světovými válkami, kdy byl počet vystěhovalců ze Slovenska vždy dvoj- až trojnásobně vyšší než z českých zemí^{28/}, přestože podle sčítání z roku 1921 žilo asi deset miliónů obyvatel v českých zemích a tři milióny na Slovensku.

Nad problémy hromadného vystěhovalectví se od poloviny 19. století zamýšlelo mnoho politických a kulturních osobností v českých zemích i mezi samotnými vystěhovalci. V řadách českého národního hnutí většinou převažoval názor, že vystěhovalectví do ciziny oslabovalo národní organismus, který sváděl obtížné boje s cizorodým státem a s privilegovaným německým živlem v českých zemích. Jen ojedinělé byly hlasy, že vystěhovalecký proud odnášel za hranice země méněcenné skupiny obyva-

telstva, jichž nebylo třeba litovat. Častější byly stížnosti na to, že velká většina vystěhovalců byli lidé pracovití, iniciativní a energičtí, kteří měli zájem na zlepšení svého sociálního postavení. Nebylo-li za tehdejších hospodářských a sociálních poměrů vůbec možné zabránit vystěhovalectví, uvědomovali si někteří veřejní činitelé v českých zemích závažný úkol navázat a rozvíjet všestranné styky se zahraničními Čechy a jejich organizacemi, aby byla zamezena nebo přinejmenším zpomalena jejich úplná asimilace v novém prostředí. Po celou éru hromadného vystěhovalectví z českých zemí, od padesátých let 19. století až do třicátých let 20. století, se v různých obměnách vyskytovaly návrhy na organizovanou a soustředěnou kolonizaci Čechů v některé zámořské zemi.^{29/}

I když několik uličních bloků nebo i městských čtvrtí v New Yorku a Chicagu a některé menší oblasti amerických států Wisconsin, Iowa, Nebraska a Texas nebyly původně příliš vzdálené od podobné představy "Little New Bohemia", tj. malých nových Čech^{30/}, tříštily se všechny takové snahy dříve či později při střetávání s realitou hospodářských a společenských vztahů v přistěhovalcké zemi. K těmto reálným podmínkám hospodářského života byli čeští vystěhovalci nuceni přihlížet již při prvním hledání existenčních možností. Není bez zajímavosti, že přitom často docházelo ke změně původního povolání přistěhovalců v novém prostředí. Mnoho Čechů, kteří se od padesátých do osmdesátých let 19. století usadili na farmách amerického Středního západu, pocházelo z maloměstského prostředí a jejich řemeslnické zkušenosti jim velice přicházely vhod při budování nových zemědělských osad. Naopak slovenští vystěhovalci z konce 19. a počátku 20. století, kteří v naprosté většině pocházeli ze zemědělských oblastí, nacházeli zpravidla uplatnění jako dělníci v dolech a hutích.^{31/} Jistě by nebylo správné tuto tendenci absolutizovat, ale je příznačné, že nedávno vydaná encyklopedie etnických skupin ve Spojených státech amerických označila Čechy za "jediné velké slovanské zemědělské obyvatelstvo v USA".^{32/} Časový posun těžiště českého a slovenského vystěhovalectví byl paralelní s převratnými hospodářskými změnami uvnitř Spojených států, které se z převážně agrární země rychlým tempem měnily v průmyslovou velmoc.

Uvažujeme-li tedy o vztahu českých vystěhovalců druhé poloviny 19. století a technického pokroku, působila jako rozhodující činitel hospodářská a výrobně technická úroveň země, do níž se přistěhovali. Při osídlování amerického Středního západu přicházeli Češi do míst, kde byl dostatek neobdělávané půdy a zpočátku také velmi nuzné technické poměry. Bydlelo se často v domech uplácáných z hlíny a drnů, k dispozici bylo pouze jednoduché zemědělské nářadí. V těchto podmínkách se dobře uplatnili řemeslníci-všeumělé. Farmy si zařizovali čeští přistěhovalci, kteří svým původním povoláním byli pekaři, obuvníci, krejčí nebo řezbá-

ři. Někteří z nich se neuchytili v zemědělství hned, ale až po několika letech, když si získali nejnmutnější provozní kapitál. Životopisy v prvních ročnících kalendářů amerických Čechů^{33/} svědčí o pozoruhodné fluktuaci zaměstnání první přistěhovalecké generace - doma pekař, v Americe natěrač, cihlář, železniční dělník, farmář, nakonec zámožný obchodník; doma řezbář, v zámoří rozvažeč mléka, majitel obchodu smíšeným zbožím, nakonec farmář. Úředníky a studované lidi nepotřebujeme, psali přistěhovalci do staré vlasti. Je známo, s jakými obtížemi se v novém prostředí uchytilo několik vydavatelů českých novin, kteří byli zpravidla v jedné osobě také redaktory a sazeči.^{34/} Nápaditost a improvizční schopnost první generace amerických Čechů nezaostávala za německými nebo švédskými přistěhovalci a zřejmě předčila řadu jiných etnických skupin; zpravidla však nepřesáhla podnikatelskou činnost drobného a středního rozsahu.

Na druhé straně přispělo necelých deset let pobytu v Americe /v letech 1848-1858/ k tomu, aby se Vojta Náprstek po svém návratu do Čech stal jedním z nejvýznamnějších průkopníků technického pokroku v českém národním prostředí. Jako příklad mohou sloužit čtyři přednášky, které Náprstek pronesl v Praze po návratu ze světové výstavy v Londýně koncem roku 1862.^{35/} Na prvním místě navrhl vybudovat v Praze průmyslové muzeum, které by řemeslníkům, průmyslovým podnikatelům i širší veřejnosti poskytovalo možnost seznámit se s nejnovějšími a nejvyspělejšími výrobky různých oborů. Zvláštní pozornost věnoval Náprstek myšlence emancipace a společenského uplatnění českých žen, které nabádal, aby vedle plesů, koncertů a besed měly větší pochopení k tomu, čím se dosahuje úspory času, práce a kapitálu a podporuje zdraví i blahobyt. Připomínal, že české ženy při úklidu, topení, žehlení, praní a vaření nevyužívaly - jak to nazval - "dobrých způsobů na základě vědy a zkušenosti", přičemž by dosaženou úsporu času mohly využít ke vzdělání a osvětě. Podle Vojty Náprstka bylo zapotřebí, "aby jako v Anglii a v Americe věnovali jak řemeslníci, tak slavní inženýrové schopnosti své a důmysl nejen potřebám velkého průmyslu, ale i potřebám domácnosti, majíce na zřeteli ulehčení mnohého hmoždění, které spočívá až posud nehodným způsobem na bedrách ženských".^{36/} Při přednášce se předváděly praktické zkoušky kuchyňských strojů a praček, při další přednášce zkoušky šicích strojů a domácích ledniček. Zájem rychle narůstal přednášku od přednášky, takže na třetí přednášku 6. ledna 1863 přišlo snad tisíc posluchačů a na čtvrtou kolem půldruhého tisíce, mezi nimi mnoho žen z mimopražských měst. Když více než po dvaceti letech Americký klub českých dam připomínal velký význam Náprstkových přednášek a spojoval s nimi "pozoruhodný obrat v duševním žití žen", zmiňovala se retrospektivní zpráva z počátku roku 1885 o tom, že v době přednášky

byly šicí stroje v Čechách úplnou novinkou: "Nyní /tj. právě před sto lety, roku 1885/, kdy šicí stroj v žádné domácnosti neschází, nedoveme si již ani představití namáhavé to píchání a kazení očí, to semuté sezení po celý den domácích dcer, jimž bylo obyčejně uloženo zhotovování veškerého bílého prádla v domácnosti, kdežto šití šatů muselo být obstaráváno krejčím za drahé peníze."^{37/}

Celkově lze říci, že vztah českých zemí a české národní společnosti druhé poloviny 19. století k technickému pokroku v zahraničí nebyl jednostranný. Zejména koncem 19. a počátkem 20. století nelze v žádném případě hovořit pouze o přebírání vyspělejší techniky ze zahraničí, ale české prostředí se v té době velice aktivně podílelo na technickém rozvoji a samo v řadě případů k zavádění vyspělé techniky přispívalo. Svědčí o tom například mimořádně dobrý zvuk absolventů pražské techniky - a to nejen německé, ale především české - v Německé říši, hlavně v sousedním Sasku. Když po vystupňování česko-německého národnostního konfliktu v Čechách v letech 1897-1899 organizoval Všeněmecký svaz bojkot Čechů a českých výrobků v Německé říši, včetně zcela neúspěšného bojkotu plzeňského piva^{38/}, došlo i na české inženýry, kteří působili na stavbách a v provozu saských železnic. Saská vláda se proti všenečeckým útokům bránila tím, že při zaměstnávání dávala přednost domácím pracovním silám, ale pro citelný nedostatek odborně vzdělaných německých techniků musela přijímat rakouské Němce i Čechy. Saský státní ministr Georg von Metzsch-Reichenbach na kritiku z berlínských vládních míst poznamenal, že výkonnost zmíněných českých inženýrů byla téměř bez výjimky velmi dobrá, zčásti dokonce vynikající, a že daleko předčila znalosti německých techniků z Rakouska.^{39/} Odborná úroveň české technické inteligence a kvalifikovaného dělnictva, v neposlední řadě zásluhou vyspělé soustavy českého středního, odborného a vysokého školství, nijak nezaostávala za evropskou špičkou, hlavně za Německem a Anglií.

Poněkud obtížnější to bylo s podnikatelským a kapitálovým využitím českých technických znalostí. Nemalých hospodářských úspěchů dosáhli čeští podnikatelé a obchodníci na polsko-ukrajinské Volyni nebo v jihoslovanských zemích^{40/}, ale v Německu, Francii, Švýcarsku a dalších západoevropských zemích se uplatnili ponejvíce čeští sládkové, krejčí, obuvníci a pekaři, kteří si dokázali vybudovat ve většině případů slušný středostavovský standard.^{41/} Moderních průmyslových manažérů a inovátorů nebylo mnoho, a to ani mezi americkými Čechy; ti se mnohem lépe prosazovali vlastním prostředím českých zemí, jak o tom svědčil příklad českého elektrotechnického průmyslu, který jako jediný v rámci tehdejší habsburské monarchie byl schopný konkurovat velkým říšskoněmeckým firmám.^{42/} Ekonomický tlak přistěhovalecké země přispíval k rychlejší asi-

milací právě těch skupin a rodin mezi vystěhovalci, které se dokázaly dobře uplatnit v moderním průmyslu, dopravě a službách.

Mnohooborový výzkum vystěhovalectví a přistěhovalectví^{43/} dospěl v posledních letech k závěru, že v kolektivní mentalitě jednotlivých skupin vystěhovalců a jejich potomků - až do jejich úplné asimilace - bylo do značné míry konzervováno společenské vědomí na úrovni doby, kdy vystěhovalci odcházeli ze svých původních domovů. Český jazyk a vědomí příslušnosti k českému etniku se i po několik generací udržovaly v zemích východní a jihovýchodní Evropy, kde čeští vystěhovalci byli usídlení v uzavřených zemědělských osadách, byli původně na vyšší civilizační úrovni než jejich okolí a jen v malé míře se podíleli na společensko-politickém životě země, v níž žili. Naopak čeští vystěhovalci do zámoří, zejména do USA, si jen výjimečně udrželi znalost českého jazyka a podstatnou část národního vědomí déle než v druhé generaci, tj. u dětí přistěhovalců. V tomto smyslu se tedy technický pokrok v zahraničí a asimilace vystěhovalců vzájemně podmiňovaly.

- 1/ Druhá reemigrační vlna v letech 1945-1947 byla z demografického hlediska převážena úbytkem obyvatelstva v důsledku vysídlení převážné většiny Němců z Československa.
- 2/ Srov. Boháč, A.: Vystěhovalectví z Československé republiky, in: Sociální politika v Československé republice, Praha 1924, s. 59-66.
- 3/ Srb, J.: Čechy. Měna obyvatelstva: stěhování, in: Ottův slovník naučný 6, Praha 1893, s. 118.
- 4/ K tomu v posledních letech Glettler, M.: Die Wiener Tschechen um 1900. Strukturanalyse einer nationalen Minderheit in der Grossstadt, München-Wien 1972 /Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, 28/; Brousek, K. M.: Wien und seine Tschechen. Integration und Assimilation einer Minderheit im 20. Jahrhundert, Wien 1980 /Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts, 7/.
- 5/ Srov. Mastný, V.: Statistika vystěhovalectví českého proletariátu do Spojených států, in: Demografie 4, 1962, s. 204-211; Habenicht, J.: Dějiny Čechův amerických, St. Louis 1904-1911; Čapek, T.: Naše Amerika. Kritické posouzení hospodářského a sociálního stavu amerických Čechů a Slováků, Praha 1926; Laska, V.: The Czechs in America, 1633-1977, Dobbs Ferry 1977.
- 6/ Základní vývojové tendence vystěhovalectví z českých zemí jsou na-

- značeny v příspěvku pro anketu Mezinárodní komise pro dějiny sociálních hnutí a sociálních struktur v Paříži, Kořalka, J. - Kořalková, K.: Basic Features of Mass Emigration from the Czech Lands during the Capitalist Era, in: Les Migrations internationales de la fin du XVIIIe siècle a nos jours, éd. Denise Fauvel-Rouif, Paris 1980, s. 503-525.
- 7/ Např. Fořt, J.: O stěhování se lidu našeho do ciziny; Praha 1876; Hejret, J.: Vystěhovalecká otázka. Příspěvek k české a slovanské otázce, Praha 1909; Anketa o českém vystěhovalectví, uspořádaná zahraničním odborem Národní rady české /zpracovali J. Auerhan, J. Hejret a A. Svojsík/, Praha 1912; Pimper, A.: Vystěhovalecká otázka, Praha 1914; Brandejs, S.: Náš vystěhovalecký problém a jeho finanční stránka, Praha 1927; Československé vystěhovalectví z hlediska potřeb naší doby, Praha 1934, aj.
- 8/ Základní práci zůstává Kárníková, L.: Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914, Praha 1965.
- 9/ Tamtéž, s. 332-335.
- 10/ Teoretické objasnění podal Šindelář, B.: Několik poznámek k otázce našeho vystěhovalectví v epoše kapitalismu, in: Sborník prací filosofické fakulty brněnské univerzity, C 1, 1953, s. 18-44; Šindelář, B.: Kořeny a povaha českého vystěhovalectví za kapitalismu, in: Začiatky českej a slovenskej emigrácie do USA. Česká a slovenská robotnícka emigrácia do USA v období I. internacionály. Zborník statí, Bratislava 1970, s. 13-48.
- 11/ Konkrétní příklady zpracovala Hoffmannová, J.: Vystěhovalectví z Polné do Severní Ameriky ve druhé polovině XIX. století, Havlíčkův Brod 1969, s. 10-11, 21-25, 29-30.
- 12/ K tomu Freeze, K. J.: Czechs, in: Harvard Encyclopedia of Ethnic Groups in America, Cambridge, Mass. 1980, s. 263.
- 13/ Řadu příkladů zpracoval Kutnar, F.: Dopisy českých vystěhovalců z padesátých let 19. století ze zámoří do vlasti, in: Začiatky českej a slovenskej emigrácie, s. 211-306.
- 14/ Marx, K.: Kapitál I, Praha 1954, s. 744.
- 15/ Státní ústřední archiv Praha, ČM 1856-1883, ad 71044/1882, anketa o vystěhovaleckých agentech a příčinách vystěhovalectví. Podle zprávy okresního hejtmanství v Táboře z 12. listopadu 1881 se v letech 1876-1880 vystěhovalo z okresu Tábor celkem 744 osob, z toho pouze 27 vystěhování bylo zprostředkováno agentem v Mladé Vožici a 5 jiným agentem v Soběslavi.
- 16/ K tomu Kutnar, F.: Počátky hromadného vystěhovalectví z Čech v období Bachova absolutismu, Praha 1964 /Rozpravy ČSAV, řada společenských věd 74, č. 15/, s. 22-23; Bičík, Z.: Vystěhovalectví z

- Chocoňska a východních Čech do Ameriky v letech 1850-1855, in: Listy Orlického muzea 1, 1966, s. 69-71 /seznam agentů/.
- 17/ Příkladem je Chmelar, H.: Höhepunkte der Österreichischen Auswanderung. Die Auswanderung aus den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern in den Jahren 1905-1914, Wien 1974 /Studien zur Geschichte der Österreichisch-ungarischen Monarchie, 14/, s. 125-126.
- 18/ SÚA Praha, ČM 1856-1883, 71044/1882, zpracování výsledků ankety.
- 19/ K nejznámějším patřili Vojta Náprstek, který odjel do Ameriky z Vídně /a vrátil se roku 1858/, dále Alois L. Schlesinger /nebo Šlesinger/ z Ústí nad Orlicí a radikální student František Korběl z Bechyně.
- 20/ Např. velký podíl doutníkářů mezi českými dělníky v New Yorku byl spojován s hromadným vystěhováním dělníků tabákové továrny v Sedlci u Kutné Hory z let 1866-1868.
- 21/ Srov. Šolle, Z.: Dělnické stávky v Čechách v druhé polovině XIX. století, Praha 1960, s. 118-119.
- 22/ Šolle, Z.: Die tschechischen Sektionen der I. Internationale in den Vereinigten Staaten von Amerika, in: Historica 8, 1964, s. 101-134.
- 23/ Do širších mezinárodních souvislostí zařadil toto první české vydání Manifestu Andréas, B.: Le Manifeste Communiste de Marx et Engels. Histoire et Bibliographie 1848-1918, Milano 1963.
- 24/ Celkové zhodnocení srov. Korčák, J.: Vylidňování jižních Čech. Studie demografická, Praha 1929.
- 25/ K tomu Kutnar, F.: Sociální otázka tkalcovská v polovině 19. století, in: Sborník historický 2, 1954, s. 186-232; Kárníková, Vývoj obyvatelstva, s. 165.
- 26/ Zdůraznil to již úřední statistický přehled Auswanderung aus den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern, in: Mitteilungen aus dem Gebiete der Statistik 17, Wien 1870, s. 84-87. Pro pozdější období srov. Freeze: Czechs, s. 263: "Moreover, Czech immigration was predominantly family immigration..."
- 27/ Podíl českých zemí na celkovém vystěhovalectví z habsburské monarchie jsem na podkladě úředních rakouských údajů, statistik německých přístavů a amerických přistěhovaleckých statistik zpracoval do pěti tabulek v příspěvku Some Remarks on the Future Model of Czech Emigration /1848-1914/, který má být uveřejněn v mezinárodním sborníku v řadě Studia Historica Maďarské akademie věd v Budapešti.
- 28/ Přehled srov. Vystěhovalectví a repatriace, in: Deset let Československé republiky III, Praha 1928, s. 94-101; Vystěhovalectví a přistěhovalectví, in: Statistická příručka Republiky československé 2,

- Praha 1925, s. 437-450; 3, Praha 1928, s. 333-345; 4, Praha 1932, s. 40-51.
- 29/ Kutnar, Počátky hromadného vystěhovalectví, s. 47-54 /návrhy Aloise Kareše/; Výroční zpráva Komise pro vystěhovalectví a kolonizaci, 1, Praha 1925/26; 4, Praha 1929.
- 30/ Tento výraz použil Wittke, C. F.: We Who Built America. The Saga of the Immigrant, rev. ed., Cleveland 1964, s. 414.
- 31/ V celouherském rámci přesvědčivě rozebrala Puskás, J.: From Hungary to the United States /1880-1914/, Budapest 1982 /Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 184/.
- 32/ Harvard Encyclopedia of Ethnic Groups in America, Cambridge, Mass. 1980, s. 261: "The first Slavs to reach America in significant numbers, the Czechs arrived when land was still cheap and plentiful and became the only large Slavic farming population in the United States."
- 33/ Příklady jsou převzaty z vyprávění o prvních českých přistěhovalcích do New Yorku v chicagském prostonárodním kalendáři Amerikán 1, 1878, s. 54-65.
- 34/ Srov. Čapek, T.: Padesát let českého tisku v Americe. Od vydání "Slovana amerického" v Racine dne 1. ledna 1860 do 1. ledna 1910, New York 1911.
- 35/ Knihovna Náprstkova muzea Praha, pozůstalost Vojty Náprstka, vázané svazky rukopisů a výstřižků 6, Americký klub dam.
- 36/ Tamtéž, s. 393.
- 37/ Tamtéž, s. 397.
- 38/ K tomu Kořalka, J.: Všeněmecký svaz a česká otázka koncem 19. století, Praha 1963 /Rozpravy ČSAV, řada společenských věd 73, č. 12/, s. 50.
- 39/ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Bonn, Osterreich 101, sv. 14, A 16275/1901, zpráva konzula Německé říše v Praze Seckendorffa z 14. 11. 1901; Osterreich 101, sv. 15, A 1586/1902, zpráva pruského vyslance v Drážďanech Dönhoffa z 28. 1. 1902 o rozhovoru se saským státním ministrem Metzsem: "Im Übrigen möchte der mehrgenannte Herr Minister nicht die Bemerkung unterlassen, dass die Leistungen der in Frage kommenden böhmischen Ingenieure fast ausnahmslos sehr gute, zum Teil sogar vorzügliche gewesen sind und - vielleicht aus Zufall - diejenigen der deutsch-österreichischen Techniker weit übertroffen haben."
- 40/ Pro volyňské Čechy shrnul na podkladě dobového tisku a jiných roztržitých údajů Vaculík, J.: Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v letech 1945-1948, Brno 1984, s. 13-18; pro jihoslovanskou oblast srov. Češi a Jihoslované v minulosti. Od nejstarších dob do

roku 1918, red. V. Žáček, Praha 1975, s. 393-397, 526-529, 544-547 aj.

- 41/ Řadu příkladů uvedl měsíčník českých zahraničních spolků Vlast, vydávaný postupně v Brémách, Londýně a Berlíně.
- 42/ K tomu Horská-Vrbová, P.: Počátky elektrizace v českých zemích, Praha 1961 /Rozpravy ČSAV, řada společenských věd 71, č. 13/, s. 29-49.
- 43/ Ve sborníku Mezinárodní komise pro dějiny sociálních hnutí a sociálních struktur Les Migrations internationales de la fin du XVIIIe siècle à nos jours, éd. D. Fauvel-Rouif, Paris 1980, se k této otázce vyslovila řada příspěvků i souhrnné zpracování, jehož autorem je G. Dupeux. U nás k tomuto problému srov. Kořalka, J. - Kořalková, K.: Tábořská idea sociální rovnosti v české krajanské osadě Zelově v Polsku, in: Husitský Tábor 3, 1980, s. 93-113; Kořalka, J.: Husitský odkaz ve společenském a kulturním životě českých krajanů v zahraničí, in: Husitský Tábor 4, 1981, s. 177-185.